

УДК 340.15(53):348.97

Х. Бехруз

РОЗВИТОК ІСЛАМСЬКОГО ПРАВА В ЕПОХУ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Загальнотеоретичний розгляд, безсумнівно, складного правового феномена – ісламського права з урахуванням сучасних правових реалій, що накладають відбиток на функціонування правових систем ісламських держав, дозволяє визначити місце ісламського права на правовій карті світу і прогнозувати перспективи і напрями його розвитку й еволюції, що знайшло відображення в працях багатьох ісламських, західних, радянських вчених, а також вчених пост-радянського простору.

Ісламське право — це нормативна система, яка цілком базується на ісламській релігії, історично обумовлена та санкціонована теократичною ісламською державою, що регулює поведження ісламської умми та її членів, тобто людей, що сповідають іслам.

У контексті тематики даної статті необхідно звернути увагу на таку специфічну рису ісламського права, як відсутність «історичного права». В ісламі не було і немає так званого «історичного права», бо ісламське право ґрунтується на подвійному русі: воно виходить з Корану і повертається до нього. Форми права розуміються тут найпевніше в просторі, чим у часі, звідси немає еволюції права в західному історико-часовому розумінні.

Дослідження ісламу взагалі, і ісламського права як його складової зокрема на сьогоднішній день набуває особливого звучання, що обумовлює необхідність об'єктивної і безпристрасної оцінки історії його формування.

Інтерес до історії формування ісламського права протягом всієї історії існування ісламської цивілізації виявлявся різною мірою. Якщо цей феномен привертав до себе увагу своїм динамізмом на початковому періоді свого існування, у так званій період «ісламського Ренесансу», то надалі він пішов на спад. Дослідження реформування ісламського права в епоху Османської імперії, особливо в ХІХ ст., у період процвітання ісламської цивілізації і модернізації ісламського права, змушує по-новому розглядати всі процеси, що відбуваються усередині ісламського світу сьогодні. Передумови цих глибоких реформ історично обумовлені.

У 935 р. халіф позбавляється світської влади, вона переходить до рук еміра. Земельні володіння халіфів були конфісковані, що означало остаточну ліквідацію Арабського халіфату. Однак незабаром з'явився спадкоємець Арабського халіфату — Османська імперія, що, хоча і мала іншу етнічну основу, але разом з тим зберегла основні риси класичної ісламської держави — Халіфату, заснованого на релігії іслам.

Можна виділити такі історичні, політичні, економічні й соціальні передумови формування Османської імперії. У середині VI ст. в Алтайських горах і степах Семиріччя складається могутнє племінне об'єднання тюрків, яке почало формувати свою державність. У середині VIII ст. вони приймають іслам, а в

X ст. вони починають здійснювати завоювальницькі походи на захід, які завершилися завоюванням Арабського халіфату. Правовою основою державності в Арабському халіфаті було ісламське право, тому завоювальники досить швидко і легко прийняли місцеву структуру управління, вожді племен стали емірами, а ісламське право — основою законодавства.

Далі, у XIII ст., емір Осман об'єднав розрізнені тюркські емірати і створив могутню імперію, що ввійшла в історію під його ім'ям — Османська, однією з основних цілей якої було поширення ісламу по усьому світу. Незабаром були завоювані країни Південної і Східної Європи (Греція, Болгарія, Сербія, Угорщина, Румунія, Молдавія), а також Крим. В усіх завоюваних країнах за допомогою різних методів, у тому числі економічних, політичних і силових, став насаджуватися іслам.

У XV ст. пішла наступна хвиля ісламської експансії – Османська імперія розбила Візантійську імперію, скорила Константинополь (1453) і встановила панування ісламу в Південно-Східній Європі. Іслам одержав подальше визнання і в Азії [1].

Найважливіший етап у розвитку Османської імперії, що має принципове значення для розвитку ісламського права, починається з XIX ст., коли під впливом політичних, економічних і соціальних факторів почався процес вестернізації соціально-політичного і правового життя, в якому не останню роль відіграла європейська колоніальна експансія. У XIX ст. архаїчний політичний устрій Османської імперії відбився на її економіці, вона прийшла у стан занепаду, чим скористалися європейці, встановивши контроль над її економікою і політикою.

Еволюція ісламського права в другій половині XIX ст. була тісно зв'язана з кардинальною перебудовою правових систем найбільш розвинутих ісламських держав того часу.

Ідейною основою реформування, поряд з іншими ісламсько-доктринальними концепціями, був панісламізм як релігійний політичний напрям, який виник у другій половині XIX ст., тісно пов'язаний з діяльністю Саїда Джаміля ад-Діна Афгані (1839 – 1897).

Він сформулював ідею «релігійно-політичного союзу ісламських народів». Панісламізм визначається як «єднання світу ісламу (Дарунок Аль-іслам) у єдине могутнє угруповання (утворення), метою якого є втілення принципів Корана. Це ісламське угруповання здатне завжди і скрізь протистояти будь-яким змінам людської думки...» [2].

Саїд Джамаль ад-Дін Афгані порівнював ісламські країни Сходу з кораблем, що терпить катастрофу, — як повинні діяти пасажери корабля: разом рятувати корабель чи думати кожний про себе? У такій постановці питання кожен щирий мусульманин повинен був рятувати корабель ісламу. Він не бачив на Сході альтернативи ісламу як основи перетворювальної діяльності, об'єкта захисту від колоніалізму й об'єднуючого центру для всіх мусульман. Організатором реформ (конституція, республіка і т.д.) могло стати, на його думку, освічене духовництво. Освіта і пробудження — найважливіші елементи союзу мусульман. «Якби не

було хибних правителів, які жадають влади, східні мусульмани злилися б із західними, північні — з південними, і вони як єдине ціле відгукувалися б на загальний заклик. Мусульмани у своєму союзі потребують, насамперед, пробудження, що повинно зосередитися на розумінні засобів їх захисту» [3].

Нові умови вимагали кардинального реформування всього масиву законодавства. Ці реформи були обумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. До внутрішніх факторів актуалізації законотворчого процесу можна віднести зміни в економічній сфері ісламського суспільства під наростаючим впливом західноєвропейських держав.

У нових умовах відбувається переоцінка системи джерел права, бо поступово витісняється доктрина як джерело права, а її місце займають великі кодифіковані акти в галузі державного, адміністративного, кримінального процесуального та окремих інститутів цивільного права, побудовані на рецепції західноєвропейських законодавчих зразків.

Кодифікація існуючого на той час правового масиву фактично розпочалася після обнародування Гюльханейського рескрипту (1839). У той час приймалися дві категорії законів: 1) місцеві, тобто закони, прийняті на основі класичного ісламського права і звичаєвого права і 2) закони, прийняті і складені в основному за зразками європейських законів, із запозиченням норм європейського права. До першої категорії належали, наприклад, кримінальні закони 1840 і 1851 рр. Другу категорію законів складали: 1) торговий закон (1850) — із запозиченням норм зі французького торгового кодексу; 2) закон про морську торгівлю (1864) — із запозиченням норм з італійського морського торгового кодексу; 3) процесуальний торговий статут 1862 р., складений за зразком французького кодексу; 4) кримінальний кодекс 1858 р., розроблений на основі французького кодексу 1810 р., із включенням у нього нових місцевих юридичних норм [4].

Після прийняття у 1840 р. кримінального кодексу Османської імперії, основою якого стало французьке законодавство, усі кримінальні справи були офіційно переведені з юрисдикції ісламських судів до юрисдикції спеціальних судів. У 1850 р. був прийнятий комерційний кодекс. У 1860 р. було оголошено про створення у Стамбулі провінційних центрів спеціальних комерційних судів, що засновувалися поза юрисдикцією ісламського духовництва. У 1869 р. був прийнятий «Органічний закон про загальну освіту», в якому відобразилися істотні зміни в розвитку світської школи всіх ступіней [5].

Цивільні відносини між мусульманами в Османській імперії регулювалися нормами ісламського права, відносини, що склалися між мусульманами і немусульманами, також регулювалися норми ісламського права. У регулюванні відносин між немусульманами діяли норми відповідної сповідуваної ними релігії.

Зміни, що відбулися в Османській імперії, поставили на порядок денний формування нової правової бази, без чого стійка і перспективна економічна діяльність була неможлива. Також був проголошений, відповідно до Паризького трактату 1856 р. і міжнародних зобов'язань Туреччини, принцип рівності

мусульман і немусульман перед законом. До зовнішніх факторів можна віднести тиск західних держав, що виявилось в розширенні договірних відносин між турецькими підданими та іноземцями.

До прийняття Меджелле роль Цивільного зводу в Туреччині виконував цілий ряд законів і статутів, прийнятих у різні епохи. Але ці законодавчі розпорядження не охоплювали всіх галузей цивільного права. Оскільки цивільно-правові норми базувалися на ісламському праві, це ускладнювало їх застосування при регулюванні тогочасних економічних відносин. Таким чином, вже давно відчувалася нагальна потреба у самостійному всеосяжному кодифікованому акті, який трактував би загальноприйняті інститути ісламського цивільного права відповідно до західних зразків.

З цією метою була створена спеціальна комісія під керівництвом міністра юстиції Ахмеда Джавдета-паші. За розпорядженням великого візира Алі-Баши були зроблені витяги з французького цивільного кодексу, які пропонувалося включити в турецький цивільний кодекс.

З цією метою була утворена спеціальна комісія. Після багатьох років роботи комісія розробила проект цивільного кодексу і запропонувала його Раді по реформах. 24 березня 1869 р. указом султана проект був введений у дію під назвою «Меджелле-і Ахкям-і Адлійє» — «Збірник юридичних норм, заснованих на фікху», який увійшов в історію за назвою Меджелле.

Були зібрані й досліджені найбільш значні праці юристів-ханіфітів, із яких були відібрані ті, що стосувалися актів (угод), найбільш поширених і необхідних в Османській імперії кінця ХІХ ст. та об'єднаних у збірник під назвою Цивільний Звід, що складався з 1851 статті, розділений на 17 книг.

Як вказується в рапорті редакційної комісії по складанню кодексу цивільного права, «частина божественного навчання, що займається питаннями тутешнього світу, підрозділяється на три розділи: перший трактує шлюб, другий — угоди, третій своїм предметом має каральні закони. Та, яка зайнята угодами, одержує назву Цивільного Зводу» [6].

Цей правовий документ мав таку структуру: Вступна глава; Книга 1. «Про купівлю-продаж»; Книга 2. «Про найм»; Книга 3. «Про доручення»; Книга 4. «Про переведення (платежу) боргу»; Книга 5. «Про заставу»; Книга 6. «Про зданих на збереження (довірених) речах»; Книга 7. «Про дарування»; Книга 8. «Про привласнення та знищення належної іншому речі»; Книга 9. «Про заборону (позбавлення правоздатності), примус і переважне право (викупу)»; Книга 10. «Про товариства»; Книга 11. «Про доручення»; Книга 12. «Про мирову угоду»; Книга 13. «Про признання»; Книга 14; «Про позов. (Процес чи позов)»; Книга 15. «Про докази і про присягу»; Книга 16. «Про присягу»; Книга 17. «Про суд».

Таким чином, цей закон відіграв важливу роль у кодифікації, яка проводилася в Османській імперії. Основним призначенням даного акта було зміцнення ісламського права власності й зобов'язального права, оскільки світські суди, що одержали повноваження на розгляд спорів по власності й зобов'язанням, повинні були керуватися не тільки положеннями класичного ісламського права,

але і принципами, викликаними новими реаліями. Протягом наступних семи років були видані ще 15 книг, що регулювали цивільно-правові відносини. Незважаючи на те, що, на думку більшості дослідників, кодекс цілком базувався на положеннях класичного ісламського права, він був першим кроком на шляху кодифікації норм ісламського права відповідно до західної моделі.

У руслі змін усього масиву законодавства в 1878 р. був також розроблений проект цивільно-процесуального кодексу, в основу якого був покладений французький цивільно-процесуальний кодекс 1807 р. Але він не був ухвалений, і його функції виконував комерційний процесуальний кодекс.

Сфера ісламського приватного права є досить консервативною і не піддається широкій вестернізації. Це виявилось в питаннях регулювання цивільно-правових, а також сімейно-шлюбних і спадкоємних відносин. Широкі верстви турків і інших мусульман — османських підданих — століттями виховувалися в душі сліпої віри і ворожості до усього, що виходить від «невірних». Зміни торкнулися і цієї сфери правових відносин. Але знадобилися десятки років і радикальних змін політичних умов і соціальних відносин у Туреччині, для того щоб був прийнятий у 1926 р. новий цивільний кодекс і відмінений старий [7].

Якісні перетворення структури ісламського права на рівні його галузей сполучалися з помітними змінами юридичних особливостей його норм. Річ у тім, що з прийняттям Меджелле і законодавства, що регулює особистий статус, роль ведучого джерела чинного ісламського права поступово перейшла від ісламської правової доктрини до нормативно-правового акта, прийнятого компетентним державним органом. Ці суттєві зміни норм ісламського права стосувалися деяких постулатів ісламського праворозуміння. Однією з найважливіших особливостей структури ісламського права є казуальний характер його норм, які, найпевніше, були подані індивідуальними рішеннями конкретних суперечок. У результаті цих змін вони стали приймати звичну для європейського (романо-германського) законодавства форму уніфікованих загальних правил поведінки.

Найважливішим етапом правового розвитку Османської імперії було введення в дію у 1876 р. Конституції, яка проголосила принципи особистої свободи і рівності всіх підданих незалежно від віросповідання. Даний документ визначив функції і порядок організації двопалатного парламенту — сенату і членів, довічно призначуваних султаном, і палати депутатів, що обиралися чоловічим населенням імперії з розрахунку 1 депутат на 50 тис. жителів. Депутатами, відповідно до конституції, могли бути піддані імперії, що володіють турецькою мовою, досягли тридцятирічного віку, користаються цивільними правами, не перебувають під слідством і не претендують на іноземне підданство [8]. Як відзначається в літературі, Конституція 1876 р. обмежила владу султана на значною мірою, але сам факт урочистого проголошення буржуазних свобод і встановлення парламентського режиму був безперечно важливим прогресивним явищем в історії країни [9].

Ці зміни істотно торкнулися ісламської судової системи, що склалася ще в середньовіччі: відбувалося поступове обмеження юрисдикції класичних

ісламських судів. До середини XIX ст. на території Османської імперії були остаточно розмежовані сфери компетенції ісламських і світських судів.

Найважливішу роль відіграли ці зміни у сфері громадської свідомості. Це стосується, насамперед, процесу становлення національної самосвідомості й виникнення колоніального націоналізму. У руслі цього процесу відбулося нове осмислення традиційних положень ісламу про єдність усіх мусульман, що одержало широке поширення в ісламському світі.

Після Першої світової війни в ісламському світі відбулися серйозні зміни, що створили передумови для виникнення альтернативних панісламізму концепцій. Крах Османської імперії, створення мандатної системи Ліги Націй, ліквідація в 1924 р. Халіфату призвели до зростання регіонального націоналізму, появи концепції панарабізму, планів створення федерації арабських штатів по типу Швейцарії.

Таким чином, процес адаптації релігійно-філософських і правових норм ісламу до нових історичних умов, що почався в середині XIX ст. триває і в даний час. Багато дослідників позначають цей процес терміном «ісламська реформація», основою якої служили зміни в соціально-економічних структурах Османської імперії. Потреби соціально-економічного розвитку ставили ісламських богословів і правознавців перед необхідністю нового осмислення цілого ряду традиційних положень ісламу. Однак цей процес виявився занадто хворобливим і тривалим. Незважаючи на те, що ці реформи виражалися, насамперед, у спробі перегляду релігійних мотивацій різних аспектів світського життя і лише незначною мірою стосувалися власне теологічних питань, вони ознаменували новий етап в еволюції ісламського права.

Література

1. Бехруз Хашматулла. Введение в сравнительное правоведение: Учеб. пособие. – О., 2002. – С. 190.
2. Шамис А.М. Современные вызовы против ислама. – Каир, 1980. – С. 8. – (На арабск. яз.).
3. Афгани С.Дж. Принципы Фикха. – Кабул: Пашто тольна, 1976. – С. 92. – (На яз. пушту).
4. Шабанов Ф.Ш. Государственный строй и правовая система Турции в период танзимата. – Баку, 1967. – С. 150.
5. Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции. – М., 1983. – С. 129.
6. Шариат и суд (вещное и обязательственное право). Перевод применяемого в Оттоманской империи Гражданского Свода (Мэджеллэ) / Пер. с турец., комм. П. Цветкова. – Ташкент, 1911. – С. 6. – (Репринт. изд.).
7. Новичев А.Д. История Турции. – Л., 1978. – Т. 4. Новое время, ч. 3 (1853–1875 гг.). – С. 134–138.
8. Петросян Ю.А. Новые османы и борьба за Конституцию 1876 г. в Турции. – М., 1958. – С. 114.
9. Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции. – М., 1983. – С. 130.